

İçan-Kala Mescitleri¹

Eyüp POLAT*

Öz: Bu çalışmada Özbekistan'ın Harezim Vilayeti Hiva şehri içerisinde yer alan ve tarihi İçan-Kala yerleşkesinde bulunan beş adet mescit ele alınmıştır. Orta Asya Türk Hanlıklarından biri olan Hiva Hanlığı döneminde inşa edilen bu mescitler gerek dönem özellikleri ve gerekse bölgedeki diğer hanlıkların mimari yapıları ile karşılaştırıldığında Hiva Hanlığının imar faaliyetlerinde kendi üslubunun oluştuğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir. 1521 tarihinde İlbars Han yönetiminde kurulmuş olan hanlık, 1920'de Sovyet Rusya'nın bölgeyi tamamen ele geçirmesiyle ortadan kalkmıştır. Yaklaşık 400 yıl Harezim bölgesinde egemenliğini sürdürmüş olan Hiva hanları gerek şehrin imar faaliyetlerine gerekse de sosyal ve kültürel gelişmelere oldukça önem vermişlerdir. Yapıların inşa sürecine önemli devlet adamlarının da öncülük etmesi ile şehirde hızlı bir gelişim süreci yaşamıştır. Özellikle de hanlığın başkentinin Hiva'ya taşınması ile şehirdeki yoğun imar faaliyetleri hız kesmeden devam etmiştir. Hanların ve devlet adamlarının şehrin en korunaklı yeri haline getirdikleri İçan-Kala'da cami, mescit, medrese, türbe, han, hamam ve saray gibi birçok farklı yapı grubu inşa ettirmeleri tarihi ipek yolu üzerinde bulunan İçan-Kala'nın dönemi içerisinde önemli bir ticaret merkezi haline gelmesini sağlamıştır. Şehrin gelişme ve büyümesine katkı sağlayan bu yapı grupları içerisinde hiç şüphesiz mescitler de önemli bir yer tutmaktadır. İnşa edildikleri dönem, banileri, yapı malzemeleri, süsleme ve plan özellikleri bakımından değerlendirildiğinde Orta Asya Türk Sanatı içerisinde Hiva Hanlığı'nın kendine has bir mimari üslup oluşturmuştur. Bölgede yer alan diğer Türk Hanlıklarından farklı bir konuma geldiğinin en önemli kanıtlarından biri de bu yapı gruplarıdır.

Anahtar Kelimeler: Mescit, İçan-Kala, Hiva Hanlığı, Harezim, Özbekistan.

Ichan-Kala Mosques

Abstract: In this study, five masjids located in the historical Ichan-Kala campus, located in the Khwarezm Province of Uzbekistan, and the city of Khiva are discussed. These masjids, which were built during the Khiva Khanate, one of the Central Asian Turkic Khanates, are very important in terms of showing that the Khiva Khanate has its own style in the development activities when compared with the features of the period and the architectural structures of other khanates in the region. The khanate, which was established in 1521 under the rule of İlbars Khan, disappeared in 1920 when Soviet Russia completely captured the region. The Khiva khans, who continued their dominance in the Khwarezm region for about 400 years, attached great importance to both the reconstruction activities of the city and social and cultural developments. With the construction process of the buildings being led by important statesmen, the city has experienced a rapid development process. Especially with the transfer of the capital of the khanate to Khiva, intensive development activities in the city continued without slowing down. The construction of many different building groups such as mosques, masjids, madrasahs, tombs, inns, baths, and palaces in Ichan-Kala, which the khans and statesmen made the most protected place of the city, enabled Ichan-Kala, which was located on the historical silk road, to become an important trade center during the period. Undoubtedly, masjids have an important place among these building groups that contribute to the development and growth of the city. When the period in which they were built is evaluated in terms of benefactors, building

¹ Bu çalışma, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı “Özbekistan Hiva Şehri “İçan-Kala” Mimari Anıtları” adlı Doktora tezinden üretilmiştir.

* Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi, epolat@erciyes.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4050-0520

materials, ornamentation, and plan features, the Khiva Khanate has formed a unique architectural style within Central Asian Turkish Art. These building groups are one of the most significant proofs that it has come to a different position from the other Turkic Khanates in the region.

Key words: Masjid, Ichan-Kala, Khiva Khanate, Khwarezm, Uzbekistan.

Hiva Hanlığı (Şeybaniler, İran ve Kazak Sülaleleri Dönemi)

1510 yılında Şeybani Han'ın vefatından sonra Harezmi sınırları İran şahı İsmail tarafından ele geçirilmiştir. 1510-1512 yıllarında Harezmî, İran şahının vezirleri idare ettiler. Ancak 1512 yılında Harezm sınırları içerisinde İranlılara karşı halk ayaklanmaları başladı. Bu harekâtlara Vezir şehrinin kadısı Umar Şeyh önderlik etti (B. Eshov, 2012). İsyancılar Harezm'in Vezir, Ürgenç, Hiva, Hazarasp şehirlerindeki İranlı yöneticiler ve onların yakınlarını katlettiler (V.T. Ishquvatov, 2014). 1512 yılında Harezm'in önde gelen şahırlarından biri olan Şeyh Ata neslinden gelen göçmen Özbeklerin, Berke Sultan soyundan olan İlbars Han'a mektup göndererek ona Harezm tahtını teklif ettiler. İlbars Han tahta oturduktan sonra, İranlıları ülkesinin sınırlarından bütünüyle çıkararak bağımsız bir devlet haline geldi. Ülke sınırlarını şimdiki Türkmenistan'ın güney kısmı, İran'ın kuzeyindeki Serahs Vilayeti, Mangışlak, Abulhan ve Durun gibi şehirleri de katarak genişletti. Ancak Özbek sultanları ve şehzadeler arasında siyasi birlik yoktu ve bu nedenle kısa sürede onların arasında iktidar mücadeleleri başladı. Bu savaşları fırsat bilen Buhara hükümdarı Şeybani Ubaydullah Han 1537-1538'de Harezm'i ele geçirmeyi başardı. Savaşta mağlup olan Avaniş Han ailesi ile birlikte öldürüldü (V.T. Ishquvatov, 2014).

Hiva Hanlığı Haritası (1512 – 1920)²

² <http://dsr.nii.ac.jp/khiva/uz/02history.html>

Ubaydullah Han'ın hükümdarlığı uzun sürmedi. Han'ın zulmüne dayanamayan Harezmliler Anuşa Han'ın varisleri önderliğinde Buhara hükümdarlığına karşı isyan ettiler. Ubaydullah Han 1538 yılında Harezmi'ye yeniden saldırdı. Hazarasp ile Hiva şehirleri aralarındaki Kardaranhas mevkinde Buhara ordusu yenildi. Şehbanilerden bağımsız olan Harezmi'de iç mücadeleler başladı. Ayrıca, Ürgenç, Kat, Yenişehir, Hiva, Hazarasp gibi şehir ve vilayetlerin yöneticilerinin merkeze olan bağımlılıkları azalmış ve kendilerini bağımsız olarak görmeye başlamışlardı. Bazı şehirler iki hükümdar tarafından (Hiva'da Polat Sultan ve Temir Sultan) yönetiliyordu. Mücadeleler özellikle Anuşa Han'ın varisleri arasında büyüdü. 16.yy.'da Hiva tarihçilerinden olan Abdülgazi'den edinilen bilgilere göre, bu mücadeleler sonucunda kısa zaman içerisinde onlarca Han değişmiştir (İ, Azimov, 1999).

Bu mücadelelerin bir sonucu olarak merkezi hâkimiyet neredeyse tamamen bitmişti. Taht mücadeleleri ve siyasi istikrarsızlık ülkede iktisadi hayatın çökmesine sebep oldu. 16.yy.'ın ikinci yarısında Hacım Han (Hacı Muhammed Han (1558-1593, 1598-1602) hükümdarlığı devrinde Harezmi'deki mücadeleler az da olsa bastırılmış, barış ve refah sağlanmıştır. Hanlıkta tarım ve hayvancılık, el sanatları ve ticarete ciddi bir şekilde önem verilmiş, dış ilişkiler geliştirilmiştir. Hacım Han hükümdarlığı döneminde başkent Ürgenç'ten Hiva'ya taşınmıştır. Bunun birinci sebebi Amuderya kanalının değişip Hazar denizine akması neticesinde Ürgenç ve onun civarındaki su eksikliği, ikinci bir sebep ise Hiva'nın bu dönemde siyasi ve iktisadi durumu çok güçlenerek önemli bir ticaret merkezine dönüşmesiydi. Başkent Hiva'ya taşındıktan sonra devlet de Hiva Hanlığı olarak adlandırılmaya başlamıştır (Y.E. Beregelya, 1967). Bu dönemde Buhara hükümdarı II. Abdullah Han Şeybani'ler Devletini yeniden kurmayı başarmış ve Harezmi'nin yeniden Şeybani'lerin eline geçmesi için harekete geçmiştir. Bu sebeple birkaç sefer düzenlendikten sonra 1593 yılında Harezmi yeniden Şeybani'lerin hâkimiyetine girdi. Abdullah Han tarafından yenilgiye uğrayan Hacım Han Hiva'yı terk ederek bir grup taraftarları ile İran'a kaçtı ve Şah Abbas sarayına sığındı (V.T. Ishquvatov, 2014). 1598 yılında II. Abdullah Han vefatından sonra Hacım Han Şah Abbas'tan izin alarak Harezmi'ye geri döndü. Ürgenç ile Vezir şehirlerinin yönetimini üstlenerek Hiva ile Kat'ı Arap Muhammed Hana, Hazarasp'ı İsfandiyar Sultan'a verdi. 1600 yılında Hacım Han Ürgenç ve Vezir kalelerini Osmanlı'dan gelen oğullarına devrederek kendisi Hiva'da küçük oğlu Arap Muhammed Han ile kaldı. 1601 yılında Hacım Han 83 yaşında vefat edince tahta oğlu Arap Muhammed Han (1602-1623) geçti (S.V. Jukovskiy, 1915). Arap Muhammed Hanın hükümdarlığının ilk yıllarında iktidar mücadeleleri devam etti. Özellikle 1605 yılında Nayman kabilesi temsilcileri Hüsrev Sultanı tahta geçirmeyi planladılar. Ancak bu plan açığa çıktı ve Hüsrev Sultan

katledildi. İki yıl sonra Uygur ileri gelenlerinin tavsiyesiyle Salih Sultan tahta aday oldu ancak kısa süre içerisinde öldürüldü (M. Saray, 2002). 1616 yılına doğru taht ve iktidar mücadelelerine Arap Muhammed Hanın oğulları da katıldılar. Onun, İsfandiyar, Habeş, İlbars, Abdülgazi, Şerif Muhammed, Harezmsah ve Afgan Sultan isimli yedi oğlu vardı. İsfandiyar Han Hazarasp'a, Abdülgazi Sultan Kat'a, Habeş ile İlbars Sultanlar ise Vezir ve Ürgenç'e yönetici olarak atandılar. Hanın çocuklarının hepsi taht mücadelesi içine girdiler. Özellikle Habeş Sultan ile İlbars Sultanın rekabeti bu mücadele içerisinde ön plana çıktı. Baba ve çocukları arasındaki kavgalar kanlı savaflara dönüştü. 1621 yılında Hiva civarında yer alan Taşlı Yarılış Ark mevkiinde Arap Muhammed Han'ın orduları ile oğulları Habeş ve İlbars Sultanın orduları karşı karşıya geldiler (L. Bahouddin, 2003). İsfandiyar Han ve Abdülgazi Sultan babasını desteklemesine rağmen savaşta Arap Muhammed Han yenilgiye uğradı. Arap Muhammed Hanın gözleri kör edilerek Hiva'ya gönderildi. 1623 yılında ise Kum kalesi yanında Arap Muhammed Han eşleri, oğulları ve iki torunu ile birlikte Habeş ve İlbars Sultan tarafından öldürüldü (A. Asirov, Sh. Atadjanov, 2004). İsfandiyar Han İran'a, Abdülgazi ise Buhara'ya kaçarak canlarını kurtardılar. 1623 yılında babasının katledildiğini öğrenen İsfandiyar Han Durun şehrinde Türkmenlerin Taka, Yavmut ve Sariurun boylarından ordu toplayarak Ürgenç üzerine yürüdü (B. Eshov, (2012). Ürgenç civarında İsfandiyar Han ile Habeş ve İlbars Han orduları arasında yirmi üç gün süren savaşı İsfandiyar Han kazandı. İlbars esir alınıp öldürüldü. Habeş ise Sirderya boylarındaki Karakalpaklardan yardım istedi. Ancak O burada sığınacak bir yer bulamadı ve taraftarları ile esir edilerek İsfandiyar Hana getirildi ve hepsi han tarafından öldürüldü (D. A. Curayev, 2012).

1623-1643 yılları arasında Hiva Hanlığı tahtına İsfandiyar Han geçti. Yirmi yıllık yönetimi boyunca İsfandiyar Han Türkmen kabile yöneticilerinin istekleri doğrultusunda hareket etti. Hanlığın yüksek mevkilerine Türkmenler atandı ve onlara büyük imtiyazlar verildi. Bunun sonucunda Özbek soyundan olanlar İsfandiyar Hanın siyasetine karşı çıkmaya başladılar. İsfandiyar Han tahta geçer geçmez Nayman soyundan olanları kılıçtan geçirdi. Bu dönemde Hanlık içerisinde Mangıtlar, Kazaklar yurdu ve Maverünnehir'e kaçan Özbek kabileleri bulunuyordu. Aradan çok zaman geçmeden kendi topraklarına tekrar dönen Özbekler, İsfandiyar Han tarafından kılıçtan geçirildi (A. S. Sadıkov, 1972).

İsfandiyar Hanın hükümdarlığı döneminde hanlık içerisinde barış ve refah ortamı tamamen bozulmuştu. Taht mücadeleleri daha önceki gibi devam etti. Hanlıktaki siyasi iktidarı Türkmenlere kaptıran İsfandiyar Handan şikâyetçi olan Özbekler, O'nu tahttan indirmek için mücadeleye başladılar. Bu mücadeleye hanın kardeşi Ebulgazi önderlik etti. Bunun yanı sıra,

Amuderya'nın Aral ile birleştiği noktada yerleşen Özbek Kongıratlarının hanlığın siyasi hayatında etkisi artıyordu (A. S. Sadıkov, 1972). Tarihi kaynaklardan edinilen bilgilere göre, 1643 yılında Aral boyu Özbekleri Ebulgazi Sultanı Han olarak seçtiler. Ebulgazi Han, babası Arap Muhammed Han tahttan inince kendisi tahta geçene kadar uzun yıllar göçebe olarak yaşamını sürdürmek zorunda kalmıştı. O, ilk olarak Buhara hükümdarı İmamkulı Han himayesinde, daha sonra yaklaşık iki yıl Eşim Han sarayında yaşamıştır. Daha sonra Taşkent'e yerleşerek burada iki yıl kaldı. Taşkent'ten Buhara aracılığıyla Hiva'ya geri dönen Ebulgazi'yi İsfandiyar Han isyancı olarak suçlayarak hapsedirdi ve daha sonra İsfahan şehrine İran Şahı'nın yanına sürgün etti. İsfahan civarındaki Tebarak kalesinde on yıl boyunca esir olarak yaşayan Ebulgazi 1639 yılında kendi taraftarlarının yardımı ile buradan kaçmayı başardı. Yaklaşık bir yıl kadar Horasan'ın Mohın köyünde ve Mangışlak Türkmenleri arasında yaşadı. Daha sonra O'na Kalmık Hanı beylik teklif etti. Burada Ebulgazi yaklaşık bir yıl yaşadıkdan sonra Kalmık Hanının toplayıp verdiği büyük bir güç ile Ürgenç'e gelip Aral boyu Özbeklerinin yardımı ile Hiva tahtına geçti. Ebulgazi yirmi yıl hanlık yaptı. Ancak hanlığı boyunca huzur ve refah ortamı göremedi. Ömrü daha çok savaş ve mücadelelerle geçti (L. Mankovskaya, 1982). Bazı kaynaklara göre, Ebulgazi Han gerçekten bütün ömrünü taht için mücadele ve savaşlara adayan, çok kabiliyetli bir şahıstı. Ebulgazi Han ilk önce hanlıkta merkez yönetimi sistemini ön plana çıkarmaya çalıştı. Bu süreçte ilk olarak Türkmen yöneticilerini önemli yönetim işlerinden uzaklaştırdı. Onların tüm mülkleri devlete devredildi ve kendileri de ülkenin iç kısımlarına sürgün edildiler (V.T. Ishquvatov, 2014). Hanlıktaki tüm mevkilerine Özbek soyundan gelenler yerleştirildi. Hiva tarihçisi Munis'ten edinilen bilgilere göre o, yönetsel ıslahatlar yapıp, hanlığın yönetim sistemini tümüyle yeniden oluşturdu. Hanlığın yönetiminde Özbek soylarının etkisi daha da arttı ve onların temsilcileri han sarayında farklı mevkilere getirildi (A. S. Sadıkov, 1972). Ebulgazi Han Özbek kabilelerini yerleşik hayata geçme siyasetini sürdürmekle beraber onları dört gruba ayırarak Buhara ile sınır komşusu olan Doyahatun'dan Aral'a kadar olan sınırlara yerleştirdi. Ayrıca, Ebulgazi Han 1645-1650 yıllarında Horasan, Güney Türkmenistan, Tacan, Murgap, Artek, Gurlan, Abulhan ve Mangışlak çevresindeki Türkmenler üzerine seferler başlattı. Hanlık sınırlarını genişletmeye çalıştı. Hanın emriyle Vezir kalesi ahalisi Gurlan kalesi yanında kurulan Küçük Vezir köyüne göç ettirildi. 1646 yılında Ebulgazi Hanın emriyle Ürgenç-arna arkı kazıldı ve onun çevresinde yeni bir kale inşa edilip bu kaleye Yeni Ürgenç adı verildi (Y.G. Gulyamov,1969). Bu bölgeye Eski Ürgenç ahalisinin bir kısmı göç ettirilerek yerleştirildi. 1648 yılında Gaziabat kanalı kazılıp onun yakınında sınır istihkâmı inşa edildi. Devlet yönetimi ve inşaat işleriyle uğraşan Ebulgazi Han tarih ve tıp alanında eserler

yazdı. Tahminen 1657 yılında “Manfi’ ül İnsan” (insan için faydalı bilgiler) ve 1658-1664 yıllarında “Şecer-i Türki” adlı tarihi eserlerini yazdı. Ebulgazi Han daha hayattayken Hiva Hanlığı tahtını oğlu Anuşa Hana (1663-1687) devrettikten yaklaşık altı ay sonra vefat etti. Anuşa Han Hiva Hanlığının gücü ve kudretini arttırmak amacıyla babasının yürüttüğü politikayı devam ettirdi. Buhara, Semerkant ve Horasan üzerine seferler düzenleyerek hanlık sınırlarını güçlendirip genişletmeyi amaçladı. Anuşa Han, savaşta yanında yer alan Türkmenlere Harezm vahası çevresine yerleşmelerine müsaade etti. 1687 yılında saray yöneticileri tarafından Anuşa Han öldürüldü. Tahta ise oğlu Hudaydat (1687-1688) geçirildi. Ne yazık ki yeni hanın faaliyeti uzun sürmedi. Agahi’den edinilen bilgilere göre, siyasette bilgili ve halka adaletli han olarak saygınlık kazanmaya başlayan Hudaydat’ı kardeşi Arang Han öldürdü. Ancak Arang Han’ın hanlık serüveni de uzun sürmedi. 1690 yılında Aral Özbekleri ile yapılan savaşta öldürüldü (1689-1690) (K. A. Vladimirovich, 2018). Arang Hanın vefatından sonra Buhara Hanı Subhankuli Han Hiva tahtına Şahniyaz’ı geçirdi (1690-1707). Böylece Hiva Hanlığı Buhara’ya tabi oldu. Bu sebepten dolayı Şahniyaz kendisini han olarak ilan etse de Buhara’nın etkisinden çıkamadı. 17.yy sonu ve 18.yy’n başlarına doğru Hiva Hanlığında siyasi düzensizlik, taht mücadeleleri ve yerel yöneticilerin bağımsızlık mücadeleleri arttı. Vilayet yöneticileri hana itaat etmedikleri için Hiva hanı saray yöneticileri ve yerel yöneticilerin elinde kuklaya dönmüştü. Bu nedenle 18.yy’a ait bazı yazılı kaynaklarda Hiva Hanlığı “Beş Kale” diye adlandırılmıştır (Z.A. İlhamov, 2014).. Ona ait olan Hazarasp, Hanka, Ürgenç, Kat ve Şavat kalelerinin merkezi yönetime tabi olmaları sadece bir formaliteden ibaretti (D. A. Curayev, 2012). Şahniyaz, Buhara etkisinden kurtulmak ve merkezi yönetimi güçlendirmek amacıyla 1703 yılında Rusya hükümdarı I. Petro’ya mektup yollamıştır. Bu mektupta Hiva Hanlığının Rusya’ya katılması doğrultusunda bir teklifte bulundu. I. Petro Hiva’nın Rusya’ya katıldığına dair bir belgeyi 1707 yılında Hiva’nın yeni hükümdarı olan Arap Muhammed Hana (1707-1715) teslim etti. Ancak Hiva’da siyasi mücadelelerin arttığı bu dönemde bu belgeyi hiç kimse önemsemedi. Agahi’den edinilen bilgilere göre Arang Han devrinden Şirgazi devrine kadar Hiva’da onlarca hükümdar değiştirilmiştir (Z. A. İlhamov, 2014). Şirgazi Hanın hükümdarlığı devrinde de siyasi kargaşa devam etti (1715-1720). Bu dönem Özbek, Türkmen ve Karakalpak beylerinin başıboş hareketlerine karşı mücadelelerle geçti. Aral boyu Özbekleri arasında siyasi çekişmeler arttı. Bu durumun asıl sebebi, Aral boyunda yaşayan Kongirat, Mangıt, Hocayli ve Kıpçak soyuna mensup halkın bağımsızlık için mücadeleleriydi. Bu mücadelelere önderlik eden Mangıt beylerinden Şirali Bey Hiva Hanlığına karşı isyan edip, Aral boyunda bağımsızlığını ilan etti. Şirgazi Han buradaki isyan hareketlerini

bastırmaya çalışmasına rağmen başarılı olamadı. 18.yy'ın başlarına doğru Rus devletinin Hiva Hanlığının iç işlerine müdahalesi artmaya başladı. Ruslar bu dönemde Hiva Hanlığını tamamen topraklarına katmayı planlıyorlardı. Bu nedenle Rus hükümdarı I. Petro 1710 yılında Hiva üzerine Bekoviç-Çerkasskiy önderliğindeki ordusunu gönderdi (A. İskandar, 1999). Ancak Şirgazi Han 6000 kişilik Rus ordusunu bir gecede yok etti. Ancak Orta Asya'da Çar Rusya'sının bu tür faaliyetleri devam etti. Hanlık içerisindeki iç mücadeleler, şehzadeler arasındaki taht kavgaları ve aşırı toplanan vergiler hanlıktaki iktisadi hayatın bozulmasına neden oldu. 1728 yılında Hiva'da iktidara karşı isyanlar başladı. Bu isyanlar neticesinde Şirgazi Han ve onun taraftarları öldürüldü (V.T. Ishquvatov, 2014). Şirgazi Hanın vefatından sonra tahta geçen Kazak Sultanının (1728-1740) döneminde de Hanlık içerisinde iç mücadeleleri devam etti. Bu dönemde komşu sınırlara birçok yağma hareketleri düzenlenmesi sonucu Hanlığının askeri gücü zayıfladı. Bu durumu fırsat bilen Nadir Şah 1740 yılında Hiva Hanlığı üzerine saldırıya geçti. İlk önce Hazarasp civarında Hiva ordusu ile Nadir Şahın ordusu karşı karşıya geldi. Bu savaş sonucunda Hiva ordusu yenilerek, Hazarasp kalesine çekildi. Nadir Şahın ordusu Hazarasp kalesini uzun süre kuşatma altına tuttuktan sonra buradan Hanka kalesine saldırdı. Hanlık içerisindeki Mangıt beyleri Nadir Şah tarafına geçtiler ve Kazak Sultan tutuklanarak Nadir Şah tarafından öldürüldü. Bu yenilgiden sonra Kazaklar'ın Küçük Cüz kabilesi önderliğinde Rus devleti yanında yer alan Ebulhayır Hanı Hiva Hanlığı tahtına geçirdiler. Ebulhayır Han barış için Nadir Şah'a bir mektup gönderdi ancak barış isteği kabul edilmedi. Nadir Şah Hiva'ya ikinci kez sefer düzenledi ve şehri ele geçirdi. Ebulhayır Han ise Kazak boylarına sığındı. Nadir Şah Hiva'ya Mangıt beylerinden olan Artıkbek ile Horzodbek'leri yönetici olarak atadı. Fakat Aral boyu Özbekleri Nadir Şah'a itaat etmeyip, Ebulhayır Han'ın oğlu Nurali'yi kendilerine han olarak seçtiler. 1741 yılında Hiva'da Nadir Şahın yöneticilerine karşı isyan başlatılarak hanlık yöneticileri ve askerler kılıçtan geçirildi. Hiva'ya Nurali Han olarak atandı. Ancak Nurali Hanın yönetiminde hiçbir etkisi yoktu. 1741 yılında Nadir Şah oğlu Nasrullah önderliğinde tekrar Hiva'ya sefer düzenlenerek Nurali Han ve onun taraftarları Hiva'dan çıkarıldılar (M. A. İtina, Y. A. Ropoport, N. S. Sicheva, B. İ. Vaynberg, 1981). Tahta ise İlbars Hanının oğlu II. Ebulgazi Han olarak atandı. Ancak onun hükümranlılığı da uzun sürmedi. 1746 yılında Hiva'da Mangıt beyleri tarafından başlatılan isyanda II Ebulgazi öldürüldü. Nadir Şah'ın kendi isteğiyle 1747 yılında Kazak Sultanı Ebulhayır'ın kardeşi Taib Han (1747-1757) tahta geçirildi. Tarihi kaynaklardan Taib Han'ın oldukça zalim bir hükümdar olduğu bilinmektedir. Hiva tahtına geçer geçmez merkezi otoriteyi güçlendirmek için yöneticiler Mangıt beylerinden olan Huzurbek'i taraftarlarıyla birlikte katletti. Ülkedeki büyük

mevkiler ise Kazak beylerine paylaştırıldı. Taib Han halka karşı zulmü arttırarak 1756 yılında Hiva ahalisinden ek vergiler toplatmaya başladı. Bu ise Hiva'da halkın isyanına neden oldu. Bunun üzerine Taib Han tahtı bırakarak Kazak boylarına sığındı. İktidarı ise kısa bir süre onun kardeşi Abdullah Han yönetti. (V.T. Ishquvatov, 2014).

Hiva'daki iç karışıklıklardan faydalanan Buhara hükümdarı Muhammed Rahimbay Hiva'yı kendi kontrolü altına almak amacıyla kendisine yakın olan Temur Gazi Han'ı Hiva tahtına geçirdi (1757-1763). Temur Gazi Han, siyasi düzeni sağlayamadığı için Özbeklerin Kongirat soyundan olan beylerinin hanlık içerisinde etkisi gittikçe artmaya başladı ve Temur Gazi Hanın hükümdarlığı kısa sürdü. Saray içerisinde kendine karşı olan beyler tarafından öldürüldü. Onun vefatından sonra Hiva hâkimiyeti Kazak sultanı Tavka Hanın (1763) eline geçti. Ancak o da kısa sürede tahtan indirildi ve 1763 yılında Muhammed Âmin İnak hanlığın başına geçti (A. S. Sadıkov, 1972).

Kongıratlar Sülalesi Dönemi

1763 yılından itibaren Hanlık yönetimine Kongirat sülalesi İnakları gelmelerine rağmen, 1804 yılına kadar Hanlığın yönetiminde tam manasıyla söz sahibi olamadılar. Kongirat sülalesi yöneticilerinden Muhammed Âmin İnak (1763-1790) Hiva'da iktidarı ele geçirdikten sonra saraydaki önemli mevkilere kendine sadık beylerini getirdi. Böylelikle hanlıktaki tüm siyasi, idari, mali ve askeri gücü kendi eline geçirerek bağımsız hareket eden beyleri itaati altına aldı. Bazı kaynaklardan edinilen bilgilere göre, şehir tüccarları, sanatkârlar ve din âlimlerinin desteğini alarak kendi hâkimiyetini oldukça güçlendiren Muhammed Âmin İnak, 1770 yılında Türkmenlerin, 1782 yılında ise Buharalıların saldırısını başarılı bir şekilde geri püskürttü. Hükümdarlığı döneminde Hiva Hanlığında tarım, ticaret ve el sanatlarını geliştirmek amacıyla tedbirler alındı. Yerel yöneticilerin kendi aralarındaki iktidar mücadelelerine son vermeleriyle hanlıktaki iktisadi hayat iyileşti (M. B. Çelik, 2004). Muhammed Âmin Han'ın oğlu Avaz İnak (1790-1804) babasının yürüttüğü politikayı devam ettirmiştir. Avaz İnaktan sonra yerine geçen oğlu Eltuzar İnak 1804 yılında Hiva tahtında bulunan sahte han V. Ebulgazi'yi uzaklaştırdı ve kendi hanlığını ilan etti (1804-1806) Böylece, Kongıratlar sülalesi hükümdarlığı resmen başladı. Eltuzar Han, hanlıktaki bağımsız hareket eden beyleri bir araya getirme siyasetini devam ettirdi. Ancak onun hükümdarlığı uzun sürmedi. 1806 yılında Eltuzar Han Buharalılarla yapılan savaşta öldürüldü ve tahta kardeşi I. Muhammed Rahim Han geçti (M. S. Maksudovna, 2010). I. Muhammed Rahim Han (1806-1825) merkeziyetçi siyasete büyük önem verip, Hiva Hanlığını birleştirme sürecini tamamladı. Tarihi kaynaklardan edinilen bilgilere göre I.

Muhammed Rahim Han devlet siyasetini bilen akıllı ve yetenekli bir hükümdardı. Hanlık içerisinde idari, siyasi, iktisadi ve askeri ıslahatlar yapıldı. Merkezi yönetimden bağımsız hareket etmek isteyen beylere karşı oldukça sert bir şekilde muamele eden I. Muhammed Rahim Han, kendi etrafına Özbek, Türkmen, Kazak ve Karakalpakların önde gelen şahıslarını toplayıp, onlara önemli görevler ve unvanlar verdi (A. Vambery, 2017). Han sarayı nezdinde sürekli faaliyet gösteren Divan tahsis edildi. Din adamları saray içerisinde saygınlık kazandı. Şeyhülislam divanının üyesi ve hanın en yakın danışmanı oldu. Ayrıca halkın gözündeki itibarını arttırmak amacıyla Seyitlerden olan Said Pir Muhammed Hacinın kızıyla evlendiği de bilinmektedir (M. S. Maksudovna, 2010). I. Muhammed Rahim Hanın döneminde hanlığın iktisadi hayatı canlandığı hakkında da bilgiler oldukça fazladır. Onun döneminde kendine yeni ıslahatlar yapılarak vergiler düzenli bir hale geldi. Gümrük oluşturularak iç ve dış ticaretten elde edinilen gelirler arttı. I. Muhammed Rahim Han ülke sınırlarını genişletme ve itaat etmeyen beyleri itaat altına almak amacıyla bazı tedbirler aldı. 1811 yılında Aral-Kongıratları itaat altına alındı. 1812-1813 yıllarında Sirderya boyundaki Kazak ve Karakalpak köylerine art arda seferler yapılarak bu bölgeler hanlığına bağlandı. Daha sonra Hanlık sınırlarını Güney Türkmenistan ve Horasan vilayetlerine doğru genişletme hareketleri başladı. Ancak Buhara Hanlığının da aynı yönde genişleme çabaları iki hanlığı karşı karşıya getirdi. 1817 yılındaki Çarcuy kalesi civarındaki savaşta Hiva askerleri yenilgiye uğradılar. Bu savaştan sonra I. Muhammed Rahim Han Buhara sınırları içerisinde 1820, 1823 ve 1824 yıllarında yağma hareketlerinde bulundu (M. S. Maksudovna, 2010).

Güney Türkmenistan ve Horasan vilayetlerine seferler, Muhammed Rahim Han'dan sonra tahta geçen oğlu Allakuli Han (1825-1842) ve torunu Rahimkuli Han (1842-1845) dönemlerinde de devam etti. Allakuli Han Güney Türkmenistan ve Horasan vilayetlerinde kendi iktidarını güçlendirmek amacıyla bu bölgeler üzerine seferler düzenledi. 1826 yılında Hiva askerleri Kuzey Horasan'daki Akdarband kalesini fethettiler ve 1828-1829 yıllarında bu sınırdaki Calkan kalesi ele geçirildi. Allakuli Han döneminde Buhara ve Hiva arasında Merv vilayeti için mücadeleler başladı. Allakuli Han 1842 yılında ölünce tahta onun oğlu Rahmankuli Han (1842-1845) oturdu. Tahtı ele geçiren yeni han, Güney Türkmenistan sınırlarına seferler düzenledi ve Hazarasp'ı kuşattı. Ancak yenilgiye uğrayınca geri çekilmek zorunda kaldı. Bu arada Rahmankuli Han Çarcuy'ı kuşatarak buradaki köyleri yağmaladı. Rahmankuli Han Horasan için başlayan savaşta ölünce tahta onun kardeşi Muhammed Âmin Han geçti (1845-1855) (V.T. Ishquvatov, 2014). Muhammed Âmin Hanın hükümdarlığı döneminde de Güney Türkmenistan ve Horasan'da Hana karşı isyanlar devam etti. Özellikle Merv ve Serahs şehirlerinde başlatılan

isyanlar yöneticileri hareketlendirdi. İsyancılar Hiva hanına itaat etmeyi reddediyorlar ve hanın taraftarlarını ve vergi toplamayla görevli askerleri yakalayıp öldürüyorlardı. Agahi'den edinilen bilgilere göre, Muhammed Âmin Han Merv ve Serahs için on kez sefer düzenledi. Ancak sadece 1854 yılında Merv isyanı zorlukla bastırıldı. 1855 yılında Serahs yakınlarında Türkmenler ile Hiva askerleri arasında olan savaşta Hiva ordusu yenilip, Muhammed Âmin Han, şehzadeleri ve saray hizmetkârları feci bir şekilde öldürüldüler (S. Vohidov, 2010). 1855 yılında Said Abdullah Han (beş buçuk ay, 1855 yılı 20 Mart - 27 Ağustos tarihleri) Hiva tahtına oturdu. Fakat bir grup saray yöneticileri Said Abdullah Hana itaat etmeyerek ona karşı planlar kurup, Yavmut Türkmenleri ile bağlantı kurdular ve onları isyana davet ettiler. Yavmutlar isyan ederek Gazavat ve Yılanlı civarlarında köyleri yağmaya başladılar. Said Abdullah Han Hiva'daki isyancıları katlettirdikten sonra isyancılara karşı mücadeleye başladı. İlk önce Hiva ordusu ile olan savaşta Yavmutlar yenilip, çöl içerisine çekilmiş olsalar da Ağustos ayı sonunda Yavmutlar, Hiva askerleri karargâhına gece hücumu geçtiler. Bu saldırıda Hiva ordusu yenilgiye uğrayıp, Said Abdullah Han öldürüldü. Bu olaydan sonra saraydaki vezir Muhammed Yakub Mehtar önderliğinde bir grup yöneticiler Said Abdullah Hanın 17 yaşındaki kardeşi Kutluk Murat'ı han olarak seçtiler. Yakup Mehtar ve İbrahim Kuşbeyi devlet yönetiminde hanın en yakın taraftarlarıydı. Bu arada hanlıktaki siyasi durum yine kötüleşti. Kutluk Murat Hana itaat etmeyen Türkmen Yavmut'ları Atamurat'ı, Kazak ve Karakalpaklar Carlık Tora'yı kendilerine Han olarak seçtiler. Kutluk Murat onların isyanlarını zorlukla bastırdı. Ancak onun hükümdarlığı da uzun sürmedi. Kutluk Murat Han kardeşi Niyazbek Muhammed tarafından Yavmut Türkmenleri yardımıyla düzenlenen baskın sonucunda öldürüldü. Kutluk Murat Han ölümünden sonra Hiva tahtına Said Muhammed Han (1856-1864) geçti. Onun hâkimiyete geldiği dönemde hanlıkta siyasi, iktisadi hayat oldukça bozulmuş, birçok vilayette kıtlık meydana gelmiş ve bulaşıcı hastalıklar yaygınlaşmıştı. Said Muhammed Han isyanları sonlandırmak, barışı sağlamak ve iktisadi hayatı düzenlemek için bazı tedbirleri aldı. İlk olarak Buhara ve Rusya ile ticareti geliştirdi. Hayvancılık, tarım ve imar faaliyetlerinde alınan tedbirlere rağmen hanlıktaki iç huzursuzluk son bulmadı. Hanlıkta sadece Özbek soyundan olanlar değil, Türkmen, Kazak, Karakalpak ve diğer halklar da ağır vergiler altına alındı. Böylece yönetime karşı isyan hareketleri başladı. Said Muhammed Han 1864 yılında vefat edince tahta oğlu II. Said Muhammed Rahim Han (1864-1910) geçti. Sani ve Firuz unvanları ile tanınan II. Said Muhammed Rahim Han Hiva hanları arasında tahtta en uzun süre (47 yıl) kalan han olmuştur (S. Vohidov, 2010). Onun zamanında yaşayan saray tarihçilerinden Agahi ve Beyani'ler eserlerinde II. Said Muhammed Rahim Hanı adillik ve dürüstlük, sertlik ile

bilgelik yönlerinin öne çıktığı bilgilerini vermektedirler (S. Vohidov, 2010). II. Said Muhammed Rahim Han hükümdarlığı döneminde hanlık ve halkın refahı ve barışı için mücadele etti. Hanlıkta tarım ve hayvancılık, sulama işleri, ticaret ve el sanatları gibi alanlarda önemli gelişmeler yaşandı. Bu dönemde Harezmde özellikle bilim, edebiyat, sanat, mimarlık gelişti. Hanın kendisi “Firuz” namı ile faaliyet göstererek Özbek Klasik Edebiyatının gelişimine büyük katkıda bulundu (X. G. Xodjayazovna, 2018). Çağdaş Harezm tarihçileri II. Said Muhammed Rahim Han hükümdarlığını iki bölüme ayırmaktadırlar. Birinci bölüm 1864-1873 yılları han hükümdarlığının ilk 10 yıllını kapsamaktadır. Bu dönemde II. Muhammed Rahim Han, hanlığı bağımsız bir şekilde yöneterek ülkede barış ve refahı sağlamak için, tarım, ticaret ve el sanatları, fen ve medeniyet düzeyini yükseltmek amacıyla büyük ıslahatlar yaptı. İkinci bölüm ise 1873 yılı Ağustosundan 1910 yılına kadar olan devri kapsar. 1873 yılında General Kaufman önderliğinde olan Rus askerleri tarafından işgal edildikten sonra imzalanan anlaşmaya göre, Hiva Hanlığı Rusya’ya bağlandı. Bu dönemde II. Muhammed Rahim Hanın faaliyetleri Rus Devleti tarafından sınırlandırıldı ve kontrol altına alındı. Buna rağmen han imar faaliyetlerini devam ettirdi (K. A. Vladimirovich, 2018).

II. Muhammed Rahim Han vefatından sonra tahta oğlu Said İsfandiyar (1910-1918) oturdu. İsfandiyar Hanın dönemi ıslahatlarla başladı. Onun fermanı ile hanlık ahalisinin ödediği vergiler azaldı. Tümgeneral unvanına sahip olan İsfandiyar Han da babası gibi Rus hükümetine bağlıydı. Onun döneminde hanlıkta bazı isyan hareketleri oldu. Han, bu isyanları Ruslar yardımıyla bastırdı. Ekim 1918’de Türkmen soyundan olan Kurban Muhammed Serdar’ın (Cunaid Han) emriyle İsfandiyar Han öldürüldü. Cunaid Han iktidarı kendi eline geçirmesine rağmen Hiva tahtına geçemedi. Rus hükümetinin isteği doğrultusunda İsfandiyar Hanın kardeşi Said Abdullah Han (1918-1920) kukla han olarak atandı. 2 Şubat 1920 yılında Hiva’ya gelen Kızıl Ordu askerleri, Cunaid Hanın ordusunu bozguna uğratarak hanlığın hâkimiyetine son verdiler. Böylece yönetim tamamen Sovyet Rusya’sının eline geçti (K. A. Vladimirovich, 2018).

Hanlıkta İmar Faaliyetleri

Hiva hanlığında iktidara gelen önemli devlet adamları sayesinde kültür, sanat, imar faaliyetleri ve iktisadi hayatta neredeyse her dönem gelişme devam etmiştir. Özellikle Muhammed Han, Ebulgazi Han, Anuşa Han ve Muhammed Rahim (Firuz) Han dönemlerinde bilim ve sanata değer veren hanların yönetime gelmesi ile hanlık hızlı bir şekilde yükselme dönemi yaşamıştır (V.L. Voronina, 1951). Bunun yanında hanlık yönetiminde görev alan önemli devlet adamları

da şehrin gelişmesine yaptırmış oldukları yapılar ile önemli katkı sağlamışlardır (V.N. Yagodin, S.M. Madiyarov, 1986). Hanlıkta kurulduğu dönemden yıkılma ve tamamen Sovyet Rusya egemenliği altına girip yok olma dönemine kadar sürekli iç çekişmeler, taht kavgaları ve çevredeki diğer Özbek hanlıkları ile olan mücadelelere rağmen özellikle İčan-Kala içerisinde cami, mescit, medrese, han, hamam, türbe ve saray gibi pek çok farklı yapı grubu inşa edilmiştir. Hiç şüphesiz bu yapılar içerisinde mescitler, şehrin gelişmesi ve nüfusa bağlı olarak sayılarının artmasıyla dönem içerisinde şehrin oluşum ve gelişim süreçlerinin ana unsurlarını teşkil eden yapılardan olmuştur.

İčan-Kala Mescitleri

1. Ak Mescit

Mescit İčan-Kala surlarının doğusunda Palvan Darvaza ve Anuşa Han Hamamı arasında yer almaktadır (Foto-1). İnşa tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte tarihi kaynaklara göre burası 17.yy başlarında yaptırılmış olup, Ak Hanım Bika Mescidi olarak adlandırılmaktadır. Ayrıca yapının üzerinde bulunan taş kubbeden dolayı halk arasında Taş Mescit olarak da bilinmektedir (K. Hudoyberganov, 2012). Mescidin günümüze kadar ulaşan vakfiyesi, İčan-Kala müzesi koruma kurulunda bulunmaktadır. Bu vakfiyeye göre Mescidin birçok vakıf geliri vardır³.

Günümüzde hediyelik eşya dükkânı olarak kullanılan mescit, kuzey güney doğrultusunda ve merdivenle çıkılan bir platform üzerine inşa edilmiştir. Bu platform ile mescit zeminden yükseltilmiştir. Tuğla ve taş malzeme ile inşa edilmiş olan mescit tek kubbeli, merkezi mekânlı plan şemasına sahiptir (Plan-1).

³ Ak Hanım Bika Mescidinin Vakfiyesi, Hiva "İčan-Kala" Müze Koruma Bölümü, KP. NO: 1333.

Vakfiye: Mescidin vakfiyesinin mermerden olup, uzunluğu 8m eni ise 33cm'dir. Üzerinde 33 adet vakıf maddesi bulunmaktadır. Günümüze ulaşan maddeler şöyledir:

Vakıf No 4: 1276 (1859) yılında Züleyha Bika (hanım) kendi mülkünden 18 tanap (7,5 hektar) yerini Taş Mescit namı ile bilinen Ak Hanım Bika Mescidine vakfetmiştir.

Vakıf No 6: 1246 (1830) yılında Hacı Bika Zey Kışlağındaki halis mülkünden 11,5 tanap (5 hektar) yerini Mescide vakfetmiştir. Vakıfname şartlarına göre ömrünün sonuna kadar bu vakfın mütevellisi tayin edilmiştir. Onun vefatından sonra bu vazife Mescit imamına verilmektedir. Vakıf yeri icara verilmektedir. Vakfın geliri ilk olarak Mescidin korunması ve tamiri için sarf edilmektedir. İmam her gün bir defa Fatiha ve üç defa İhlas süresini okuyup sevabını hayrat sahibine bağışlamaktadır.

Vakıf No 7: Mehrijamal Bika Niyazbey kızı İrdimzan kışlağındaki iki tanap yerini vakfeylemiştir.

Vakıf No 11: 1249 (1833) yılında Aycan Bika Allanazar kızı Supraçi mahallesindeki Ak Hanım Bika Mescidine on tilla (altın) vakfeylemiştir. Bu para işletilip geliri mütevellil kontrolü altında bulunur ve her gün Kuran okunup sevabı vakfın hayır sahibine ve onun ecdadı hatrasına bağışlanması gerekmektedir.

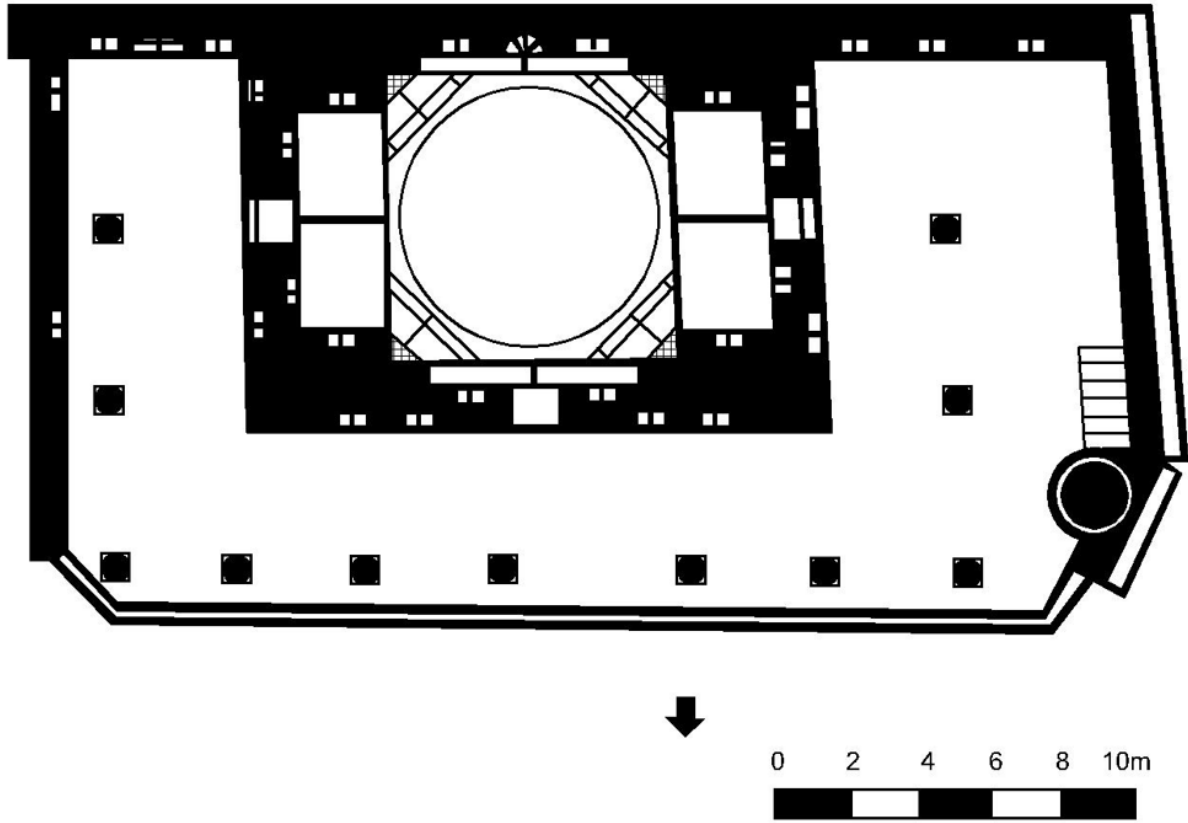
Vakıf No 13: 1312 (1894) yıllarında Bibijan Bika Allakuli kızı 50 tanga (gümüş) vakfetmiştir.

Vakıf No 19: 1305 (1887) yıllarında Ayjan Bika Allakuli kızı 20 tilla vakfeyleyip ona ömrünün sonuna kadar mütevellil oldu. Ondan sonra mütevellilik imama geçmektedir. Parayı işletilip gelirin 1/10 kısmını kendi almaktadır. Geri kalan kısmını abdesthaneye odun almak için, ikinci kısmını imama verilme şartı kılınmıştır.

Vakıf No 24: 1312 yılında Ayjan Bika Hudaybergen kızı Pakiza halis mülkünden 20 tilla vakfeylemiştir. Mütevellisi Mescit imamıdır. O her pazartesi ve Cuma günleri Kuran tilaveti sevabını hayrat sahibine bağış kılmaktadır.

Vakıf No 30: 1312 yılında Mamajan Bika Hudaybergen kızı 20 tilla vakfeyleyip onun işletmesinden gelen gelirin 1/10 kısmının mütevelliliye verilmesi şartı kılınmıştır. Geri kalanın bir kısmını abdesthane odunu alış, ikinci kısmını Mescidin ihtiyaçları için belirlenmiştir.

Vakıf No 33: 1310 (1892) yıllarında Mamajan Bika Abdullahjan Bay kızı 10 tilla vakfeylemiştir.

Plan-1. Mescit Planı (L. Mankovskaya'dan İşlenerek, 1978)

Mescidin üzeri kubbe ile kapatılmış olup kubbe yüksek tutulan kare formulu bir kasnağın üzerine oturtulmuştur. Mescidin doğu, batı ve kuzey cephelerinde ahşap sütunların taşıdığı son cemaat mahalli bulunmaktadır (Foto-2). Yapının güney cephesi sivil yapılar ile tamamen kapatılmıştır.

Doğu cephenin güney kısmında bulunan Mescit duvarı üzerinde sivri kemerli mihrap nişi yer almaktadır. Mihrabın her iki yanına kare formulu nişler yerleştirilmiştir (Foto-3). Mescidin doğu cephesinde harim kısmına girişi sağlayan kapı bulunmaktadır (Foto-4). Doğu duvarında yer alan ahşap kanatlı kapının üzeri bitkisel motiflerle süslenmiştir. Ayrıca kapının etrafında bir sıra bitkisel süsleme ile tasarlanmış bordür dikkat çekmektedir. Kapının üzerinde bulunan pencere bölümü günümüzde kapatılmıştır. Giriş kapısının her iki yanında birer adet küçük, kare nişler mevcuttur. Mescidin doğu cephesinin ana duvarı karşısında, ahşap sütunların da içinde yer aldığı kuzey güney doğrultuda uzanan 2m yüksekliğinde ikinci bir duvar daha uzanmaktadır. Bu duvarın üzerinde de yine iki adet kare formulu nişler bulunmaktadır.

Mescidin batı cephesi, doğu cephe ile aynı formda tasarlanmıştır (Foto-5). Yapının bu cephesinde son cemaat mahallinin devamı yer almaktadır. Ancak Mescidin batı cephesinde

bulunan son cemaat yeri, doğudakine göre daha geniş tutulmuştur. Yapının doğu cephesinde görülen mihrap nişi, güney cephede de karşımıza çıkmaktadır. Mihrabın her iki yanında da birer adet küçük niş yer almaktadır. Yapının batı duvarı üzerinde Mescidin harim kısmına açılan ahşap kanatlı kapının üzeri bitkisel motiflerle bezenmiş olup, kapının etrafında bir sıra bitkisel süsleme ile tasarlanmış bordür bulunur (Foto-6). Kapı üzerinde ahşap kafesle kaplanmış bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Pencerenin yanında bulunan ve duvar içerisine yerleştirilmiş olan merdiven ile mescidin üzerine çıkış sağlanmaktadır (Foto-7). Mescidin kuzeybatı köşesinde sekiz basamaklı bir merdivenle çıkılan köşk minaresi yer almaktadır (Foto-8).

Mescidin kuzey cephesinde yer alan yedi adet ahşap sütun, yapının son cemaat mahallinin üst örtüsünü taşımaktadır. Mescidin harim giriş kapısı, kuzey cephe ortasında ve mihraba simetrik olarak yerleştirilmiştir. Mescit giriş kapısı üst kısmında kare çerçeve içerisine yerleştirilmiş sivri kemerli ve ahşap şebekeli pencere açıklığı bulunmaktadır. Kuzey giriş cephesi yapının diğer cephelerinde de olduğu gibi sade bir biçimde tasarlanmıştır. Mescidin ahşap kapısı bitkisel süslemeli ve orijinaldir (Foto-9). Ahşap kapı kanadı üzerinde yer alan kitabenin yazılışı ve tercümesi şöyledir;

به نام ولد عملی مولا نور محمد. قلندر خوارزمی در سال ۱۲۲۵

“Ameli Molla Nur Muhammed Veled adına Kalender Harezmi, sene 1225”⁴.

Mescit giriş kapısından üstü kubbe ile örtülü harim kısmına geçiş sağlanmaktadır. Harim bölümünün doğu ve batı duvarında birer adet sivri kemerli eyvan bulunmaktadır (Foto-10-11). Her iki eyvanın içerisinde de mescidin son cemaat mahalline açılan birer adet ahşap kapı yer alır. Kapıların üst kısımlarında kare çerçeveler içerisine yerleştirilmiş ahşap şebekeli pencere açıklıkları dikkat çekmektedir. Ancak harim kısmı doğu eyvan içerisinde yer alan pencere ve kapı açıklığı günümüzde kapatılmıştır. Harim kısmının güney cephesinde dekoratif amaçla tasarlanmış sivri sağır kemer içerisinde yuvarlak kemerli mihrap nişi bulunmaktadır (Foto-12). Mihrabın her iki yanında dikdörtgen formlu nişler yer almaktadır. Ayrıca mihrabın üzerinde sivri sağır kemerin hemen altına kare formlu bir niş daha eklenmiştir. Mescidin kubbesi içeriden sekizgen, dışardan kare formlu bir kaide üzerine oturmaktadır. Kubbeye geçiş tromplarla sağlanmıştır. Tromplarının içerisi mukarnaslarla hareketlendirilmiştir. Kubbe kasnağının güney ve kuzey yönlerinde kare çerçeveler içerisinde sivri kemerli nişler

⁴ Çeviren: Sayed Sanjar ELGHAR

bulunmaktadır. Bu nişlerin içerisinde ise yine kare çerçeve içerisinde yerleştirilmiş birer adet pencere açıklığı yer alır (Foto-13).

Foto-1. Mescit Genel Görünüm (E. POLAT, 2018)

Foto-2. Mescit Taş Kubbesi (E. POLAT, 2018)

Foto-3. Mescit Doğu Cephesi (E. POLAT, 2018)

Foto-4. Mescit Doğu Giriş Kapısı (E. POLAT, 2018)

Foto-5. Mescit Batı Cephesi (E. POLAT, 2018)

Foto-6. Mescit Batı Giriş Kapısı (E. POLAT, 2018)

Foto-7. Batı Cephe Dama Çıkış Merdivenleri (E. POLAT, 2018)

Foto-8. Mescit Minaresi (E. POLAT, 2018)

Foto-9. Harim Giriş Kapısı (E. POLAT, 2018)

Foto-10. Harim Kısmı Batı Eyvanı (E. POLAT, 2018)

Foto-11. Harim Kısmı Doğu Eyvanı (E. POLAT, 2018)

Foto-12. Mescit Mihrabı (E. POLAT, 2018)

Foto-13. Mescit Kubbesi (E. POLAT, 2018)

2. Bağbanlı Mescidi

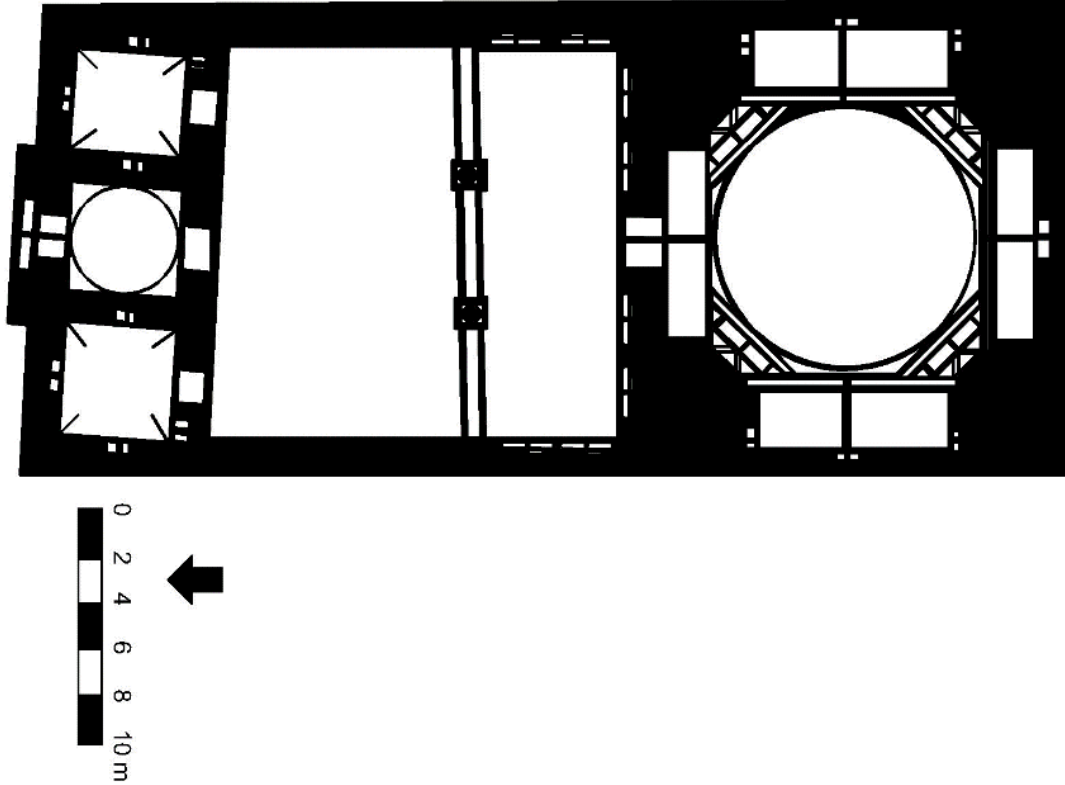
Mescit İčan-Kalanın güneydoğu köşesinde Taş Darvaza yakınında yer almaktadır (Foto-1). Yapının güney, kuzey, doğu ve batı cepheleri dört yönden sivil yapılar ile çevrilmiştir. Mescit giriş kapısı üzerinde yer alan Farsça kitabesinde yapının 1809 yılda Mimar Pahlavan Kuli tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. 1813 yılına ait “Halvati Sufiha” adlı el yazmasında: “Nurnışan Eltuzar Han’ın döneminde yapılan Zübeyde Hanımın Mescidini Pahlavan Guli Bağbanlı yıkıp mescidin kubbesini taştan inşa etmiştir” diye yazmaktadır. Kitabenin yazılışı ve tercümesi şöyledir;

خوب یک انسان است استا پهلوان قلی	<i>İyi bir insandır usta Pahlavankuli,</i>
الله بر او لطف فرمود	<i>Allah lütfu ile ona yardım etti</i>
بخاطر خانمش:	<i>Kendi eşi için,</i>
بخاطر رضای الله متعال	<i>Kudret sahibi olan Allah’ın rızasıyla,</i>
مسجد بزرگ انشا کرد	<i>Çok ulu bir mescit inşa etti,</i>
خوش نمایی و زرافتش را از جنت گرفت	<i>O güzelliğini ve zerafetini cennetten aldı,</i>
همچو مانند زر, زینت گرفت	<i>Sanki süslenmiş bir para gibi nakışlanarak,</i>
با همه صقف هایش چشم ها را حیران کرد	<i>Tüm kubbe ve tavanları gözleri kamaştırır,</i>
دین و کاخ قلبش را عالی کن	<i>Onun dinini ve kalp sarayını yüce kıl,</i>
وهم آتش جهنم را حرام کن	<i>Hem cehennem ateşinden koru,</i>
هزار و یک صد و بیست و چهار بود	<i>Bin iki yüz yirmi dört yılı idi,</i>
تاریخ ختم بنا ⁵	<i>. Onun haşmetli kuruluş tarihi.</i>

Mescidin kubbesi dışında yapı tamamen tuğla malzeme ile inşa edilmiştir. Mescit günümüzde kot farkından dolayı yol seviyesinin altında kalmıştır. Revaklı bir girişe sahip olan mescit, kare planlı olup üzeri kubbe ile kapatılmıştır (Plan-1). Kubbe tamamen taş malzeme ile inşa edilmiş olup, yüksek bir kasnak üzerine oturmaktadır. Kubbeye geçiş tromplarla sağlanmıştır. Kasnak üzerinde karşılıklı olarak yerleştirilmiş dikdörtgen formlu çerçeve içerisinde dört adet sivri

⁵ Çeviren: Babacanov, B. Rahimov, K., Uzbekiston Abidalaridagi Bitiklar: Xiva, 2015.

kemerli pencere açıklığı yer almaktadır (Foto-2). Mescidin önünde yer alan avlunun doğu ve batı duvarlarına yerleştirilen dörder basamaklı merdivenlerle avlu giriş kapısına geçilmektedir.

Plan-1. Mescit Planı (L. Mankovskaya'dan İşlenerek, 1978)

Mescidin doğu, batı ve güney cepheleri tamamen sağır bir vaziyette inşa edilmiştir (Foto-3-4-5). Yapının ana giriş kapısı kuzey cephe üzerinde yer almaktadır. Kuzey cephede bulunan dikdörtgen formlu, sivri kemerli ve kubbeli bir kapı ile Mescidin avlu kısmına geçiş sağlanmaktadır. Kubbeli bölümün iki yanında kare planlı ve üzerleri tonoz ile örtülü birer mekân daha bulunmaktadır. Bu mekânlara yapının avlusundan geçilmektedir (Foto-6). Mescide, kuzey cepheye yerleştirilen revaklı giriş bölümü ile geçiş sağlanmaktadır. Revaklı bölümü taş bir kaide üzerine oturan üzeri bitkisel bezemelerle süslenmiş iki adet ahşap sütun taşımaktadır. Revaklı girişin üst örtüsü ahşap düz dam ile kapatılmıştır. Revaklı bölümün saçak kısmı yeşil renkli sırlı tuğlalar ile hareketlendirilmiştir. Revaklı bölümün içerisinde doğu ve batı duvarlarına yan yana yerleştirilmiş ikişer adet dikdörtgen formlu nişler yer alır. Mescidin dikdörtgen formlu ahşap giriş kapısı orijinal olup, kapı kantları bitkisel motifli süslemelerle hareketlendirilmiştir (Foto-7). Mescit giriş kapısının doğu ve batı duvarlarında dikdörtgen formlu çerçeveler içerisinde bulunan ikişer adet sivri kemerli nişler dikkat çekmektedir. Mescit

giriş kapısının üzerinde dikdörtgen formlu çerçeve içerisinde sivri kemerli ve alçı şebekeli pencere açıklığı bulunmaktadır (Foto-8). Bu pencere açıklığının her iki yanında dikdörtgen formlu birer adet pencere açıklığı daha yerleştirilmiştir. Günümüzde kapalı olan mescidin içerisine giriş sağlanamamıştır.

Foto-1. Bağbanlı Mescidi (E. POLAT, 2018)

Foto-2. Bağbanlı Mescidi (E. POLAT, 2018)

Foto-3. Mescit Doğu Cephesi (E. POLAT, 2018)

Foto-4. Mescit Batı Cephesi (E. POLAT, 2018)

Foto-6. Mescit Kuzey Cephesi (E. POLAT, 2018)

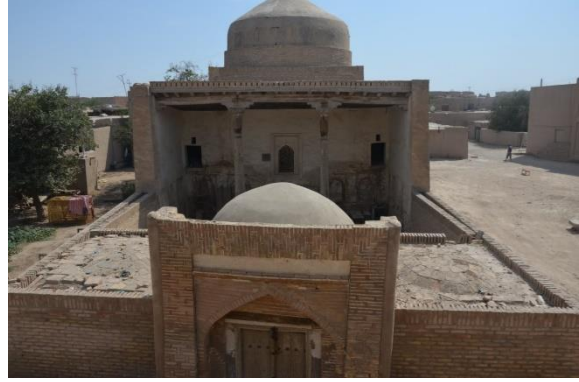

Foto-5. Mescit Güney Cephesi (E. POLAT, 2018)

Foto-7. Mescit Kuzey Cephe (E. POLAT, 2018)

Foto-8. Mescit Giriş Kapısı (E. POLAT, 2018)

3. İsa Tura Mescidi

Mescit İčan-Kalanın doğusunda yer alır (Foto-1). Mescidin doğusunda Taş Avlu Sarayı, kuzeyinde Üç Evliya Baba Makbresi (türbe), batısında Dost Alyam Medresesi ve güneyinde ise Muhammed Âmin İnak Medresesi bulunmaktadır. Mescidin üzerinde herhangi bir inşa ya da onarım kitabesi yer almaz. Ancak kaynaklardan edinilen bilgilere göre mescit 18. yüzyılda Hiva Hanlığının devlet yöneticilerinden biri olan İsa Tura adına yaptırılmıştır (K. Hudoyberganov, 2012). Tamamen tuğla malzeme ile inşa edilmiş olan mescit revaklı bir girişe sahiptir. Kare planlı bir mekân olarak tasarlanan yazlık mescidin üst örtüsü tamamen ahşap

olup, üst örtüyü mermer bir kaide üzerinde bulunan ahşap bir sütun taşımaktadır. Kuzey güney doğrultusunda kurulmuş olan yazlık mescide iki basamaklı bir merdiven ile çıkılmaktadır⁶. Yapının batı, doğu ve güney cepheleri tamamen sağır vaziyette tasarlanmıştır (Foto-2-3-4). Yazlık mescidin güney batı köşesinde mescide bitişik bir şekilde inşa edilmiş olan üstü yuvarlak bir kemer ile kapatılmış ve yapıdan dışa taşkın bir şekilde inşa edilmiş köşk minaresi yer

Foto-1. İsa Tura Mescidi (E. POLAT, 2018)

Foto-2. Mescit Batı Cephesi (E. POLAT, 2018)

⁶ Yapılar üzerinde herhangi bir ölçü vb. uygulamalara izin verilmediği için mescidin planı çıkarılamamıştır.

Foto-3. Mescit Güney Cephesi (E. POLAT, 2018)

Foto-4. Mescit Doğu Cephesi (E. POLAT, 2018)

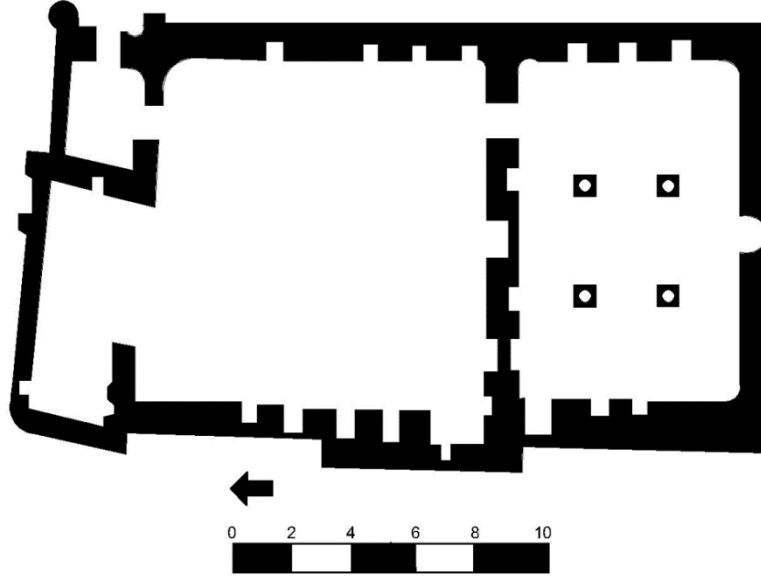
Foto-5. Mescit Mihrabı (E. POLAT, 2018)

Foto-6. Mescit Üst Örtü (E. POLAT, 2018)

4. Hasan Murad Kuşbeyi Mescidi

Mescit İčan-Kala surlarının kuzeyinde bulunan Bağça Darvaza yakınında yer almaktadır (Foto-1). Mescidin üzerinde inşa ya da onarım kitabesi bulunmamaktadır. Yapının Hiva İčan-Kala Koruma Kurulunda bulunan vakfiyesine göre inşa tarihi 18.yy. başlarıdır. Yapı birçok onarım geçirerek günümüze kadar ulaşmıştır. Mescit Hiva Hanlığının savaş emiri olan Hasan Murad Kuşbeyi tarafından yaptırılmıştır (K. Hudoyberganov, 2012). Mescidin ilk yapımında yanında küçük bir minaresi bulunmaktaydı ancak minare günümüze ulaşamamıştır (G. Durdıyeva, 2014).

Plan-32. Mescit Planı (G. Durdıyeva'dan İşlenerek, 2014)

Tamamen tuğla malzemeden inşa edilmiş olan mescit, günümüzde kot farkından dolayı 1.50 m kadar toprak içerisinde kalmıştır. Yapının avlu giriş kapısına üç basamaklı bir merdivenle inilmektedir. Mescidin avlu duvarı kuzey doğu köşesinde bir adet köşk minaresi bulunur (Foto-2). Yapının önünde yüksek duvarlarla çevrili bir avlu kısmı yer alır. Yapının her bir cephesi İçan-Kala içerisinde yer alan sivil mimari yapılar ile çevrilmiştir. Mescidin kuzey, doğu ve batı cepheleri oldukça sade bir görünümde ve sağır vaziyette bırakılmıştır (Foto-3-4-5-6). Yapının güney cephesinde üç adet kare formlu pencere açıklığı dikkat çekmektedir. Mescit iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm revaklı bir giriş kısmından ibaret olup bu bölümden sonra dikdörtgen planlı bir harim kısmı yer almaktadır (Plan-1). Mescit restorasyon aşamasında olduğundan dolayı iç kısmına geçiş sağlanamamıştır.

Foto-1. Hasan Murad Kuşbeyi Mescidi (E. POLAT, 2018)

Foto-2. Mescit Güneydoğu Köşeden (E. POLAT, 2018)

Foto-3. Mescit Köşk Minaresi (E. POLAT, 2018)

Foto-4. Mescit Kuzey Cephesi (E. POLAT, 2018)

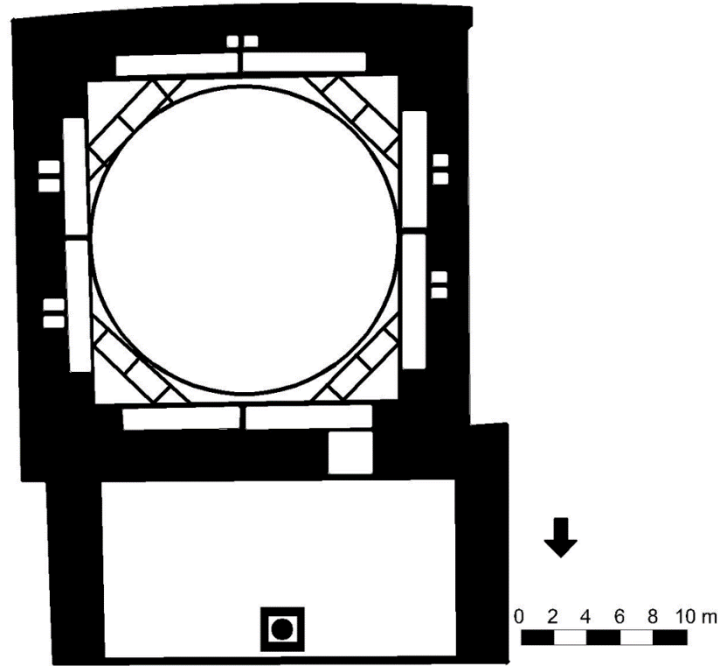
Foto-5. Mescit Kuzey Cephesi (E. POLAT, 2018)

Foto-6. Mescit Güney Cephesi (E. POLAT, 2018)

5. Said Ata (Yar Muhammed Divanbeyi) Mescidi

Mescit İčan-Kala merkezinde yer almaktadır (Foto-1). Güney kuzey doğrultusunda kurulmuş olan mescidin güneydoğu köşesinde Abdurasulbay Medresesi güney ve batı cephelerinde sivil mimari yapılar, kuzey batı cephesinde Muhammed Âmin Han Medresesi ve kuzeyinde ise Said Alavuddin Makbaresi (türbe) bulunmaktadır. Kaynaklardan edinilen bilgilere göre mescit Hiva Hanlığının âlimlerinden biri olarak kabul edilen ve I. Muhammed Rahim Han döneminde Hanlığın divan beyliği görevinde bulunan Yar Muhammed (Said Ata) tarafından yaptırılmıştır (G. Durdıyeva, 2014).

Plan-1. Mescit Planı (L. Mankovskaya'dan İşlenerek, 1978)

Mescit kubbesi dışında, tamamen tuğla malzeme ile inşa edilmiştir. Revaklı bir giriş kısmı bulunan mescidin harim bölümü kare planlı olup üzeri kubbe ile kapatılmıştır (Plan-1). Kubbe tamamen taş malzeme ile inşa edilmiştir. Kubbe yüksek bir kasnak üzerine oturtulmuş ve kubbeye geçiş tromplarla sağlanmıştır. Kasnak üzerinde karşılıklı olarak yerleştirilmiş dikdörtgen formlu ve alçı şebekeli dört adet pencere açıklığı yer almaktadır. Yapı günümüzde kot farkından dolayı yol seviyesinin altında kalmıştır. Batı duvarı yanında yer alan dört basamaklı bir merdiven ile yapıya geçiş sağlanmaktadır,

Yapının doğu cephesi Abdurasulbay Medresesi ile birleşik bir vaziyette inşa edilmiştir. Yapının güney ve batı cephelerinde birer adet dikdörtgen formu alçı şebekeli pencere açıklığı bulunur (Foto-2-3). Kuzey cephede ise revaklı giriş bölümü yer alır. Revaklı bölümü, taş bir kaide üzerine oturan üzeri bitkisel bezemelerle süslenmiş ahşap bir sütun taşımaktadır. Revaklı girişin üst örtüsü ahşap bir düz dam ile kapatılmıştır (Foto-4). Revaklı bölümün saçak kısmı yeşil renkli sırlı tuğlalar ile hareketlendirilmiştir. Revaklı bölümün iç kısmında doğu, batı ve güney duvarlarına birer adet kare formu niş yerleştirilmiştir. Mescidin ahşap giriş kapısı dikdörtgen formu olup, kapı güney batı köşede yer almaktadır (Foto-5). Yapının ahşap giriş kapısı orijinaldir. Kapının üzeri geometrik ve bitkisel süslemelerle bezenmiştir. Giriş duvarının tam ortasında bitkisel bezemelerin yer aldığı dikdörtgen formu çini bir levha dikkat çekmektedir. Bu levhanın üst kısmında ise dikdörtgen formu alçı şebekeli bir pencere açıklığı bulunur (Foto-6-7). Günümüzde kullanılmayan mescidin kapalı olmasından dolayı iç kısmına geçiş sağlanamamıştır.

Foto-1. Said Ata Mescidi (E. POLAT, 2018)

Foto-2. Mescit Batı Cephesi (E. POLAT, 2018)

Foto-3. Mescit Güney Cephesi (E. POLAT, 2018)

Foto-4. Mescit Kuzey Cephesi (E. POLAT, 2018)

Foto-5. Mescit Giriş Kapısı (E. POLAT, 2018)

Foto-6. Mescit Giriş Kapısı Üzerindeki Çini Süsleme (E. POLAT, 2018)

Foto-7. Mescit Girişi Üst Örtüsü (E. POLAT, 2018)

Değerlendirme ve Sonuç

Araştırma boyunca, şehrin asıl kuruluş ve gelişme dönemlerinin başlangıcı olan Hiva Hanlığının tarihsel süreci ve bu süreç içerisinde şehrin gelişim evreleri üzerinde kronolojik olarak durulmuştur. Hanlığın kuruluş tarihi olan 1512 yılından tamamen ortadan kalktığı 1920 yılına kadar Hiva Hanları ve onların şehrin gelişim sürecine etkileri ele alınarak toplu bir değerlendirme imkânı sağlanmıştır. İčan-Kala yerleşkesinde inşa edilmiş ve günümüze kadar ulaşmış olan farklı yapı gruplarından özellikle önemli devlet adamları tarafından yaptırılan mescitler ve bu yapıların şehrin oluşumuna katkısı incelenmiştir.

Tarihi İčan-Kala yerleşkesi içerisinde toplam 5 adet mescit ele alınmıştır. Bu yapılar; Ak Mescit, Bağbanlı Mescidi, İsa Tura Mescidi, Hasan Murad Kuşbeyi Mescidi ve Said Ata (Yar Muhammed Divan Beyi) Mescitleridir. Bu yapılar içerisinde; Bağbanlı Mescidi, Hasan Murad Kuşbeyi Mescidi ve Said Ata (Yar Muhammed Divanbeyi) Mescitlerinin kapalı tutulmasından veya restorasyon çalışmalarından dolayı söz konusu yapıların harim kısımlarına giriş sağlanamamıştır. İčan-Kala yerleşkesi içerisinde farklı dönemlerde inşa edilmiş olan bu mescitler plan, malzeme, süsleme, bani ve tipolojik özellikleri bakımından toplu bir şekilde ele alınmıştır.

Söz konusu bu mescitlerin plan özelliklerine göre genel tipolojileri ele alındığında kubbeli harimin önünde bir ön mekânı olan mescitler olarak planlandıkları görülmektedir. Bu plan özelliği Anadolu'da bazı erken dönem mescitlerinde de karşımıza çıkmaktadır (Konya Hacı Ferruh Mescidi, Sırçalı Mescit gibi). Ancak bölge genelinde bu plan özelliğinin genel olarak Harezm bölgesine özgü bir plan olduğu yapılan araştırma ve karşılaştırmalar neticesinde ortaya çıkmaktadır. Özellikle Ak Mescit, Bağbanlı Mescidi, Hasan Murat Kuşbeyi Mescidi ve Said Ata (Yar Muhammed Divanbeyi) Mescitleri bu plan şemasını taşıyan başlıca yapılarıdır. Söz konusu plan tipinde mescit harim kısmının önünde bir ön mekân bulunmaktadır. Bu mekân genel olarak revaklı bir giriş ve bir minare ile tamamlanmaktadır. Bu plan şemasına aykırı olarak yazlık mescit olarak tasarlanmış olan İsa Tura Mescidi farklı bir konuma sahiptir. Bölgenin genel iklim koşulları ve şehrin 30 – 40 km güneyinde çöl olması da burada inşa edilen yapıların iklim özelliklerine uygun olarak tasarlandığının en güzel kanıtı olarak karşımıza çıkmaktadır.

İncelemelerimiz neticesinde Bağbanlı Mescidi ve Ak Mescit kubbeleri dışında tüm yapılar bölgenin genel malzeme unsuru olan tuğla ile inşa edilmişlerdir. Bu yapı malzemesi Orta Asya

Türk Sanatının genel yapı malzemesi olduğu düşünüldüğünde bölgesel mimarinin izlerini taşıdığı açık bir şekilde görülmektedir. İnşa malzemesi olarak tuğla kullanımı bölgede yer alan diğer önemli şehirlerden Semerkant, Buhara, Hokant ve Taşkent gibi şehirlerde de görülmesine rağmen bir ön mekânı olan merkezi kubbeli mescit geleneğinin Hiva'da daha yoğun olarak kullanıldığını göstermektedir. Bu da, söz konusu plan tipinin Hiva Hanlığına özgü olduğu izlenimini güçlendirmesi bakımından oldukça önemlidir.

Hanlığın inşa edilen yapılardaki süsleme unsuru olarak ön plana çıkan sırlı tuğla, çini, ahşap ve alçı süsleme kullanımı araştırma konusu olan İčan-Kala mescitleri içerisinde de süsleme ögesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Yar Muhammed Diyan Beyi Mescidi harim giriş kapısı üzerinde küçük bir levha içerisinde bulunan çini süsleme diğer mescitlerde sırlı tuğla olarak kendini gösterir. Genel itibari ile oldukça sade olarak inşa edilmiş olan mescitlerin harim kısımları ve ön giriş mekânları (son cematmahali) alçı kaplamalar ile hareketlendirilmiştir. Bir diğer süsleme ögesi olan ahşap tüm mescit kapı ve pencere kanatlarında bitkisel ve geometrik süslemeli olarak yapılarda yer bulmuştur. Bunun yanı sıra sırlı tuğla kullanımı çok az da olsa bazı yapılarda bulunmaktadır.

Türk İslam kültürünün oluştuğu ve Anadolu'ya kadar ulaştığı süreç içerisinde hiç kuşkusuz Özbekistan önemli bir konuma sahiptir. Temellerini Orta Asya Türk Sanatından alan Anadolu'daki Türk mimarisi plan, süsleme, malzeme gibi belli başlı temel özellikleri coğrafi etkiler bağlamında bazı değişikliklerle yaşatmaya çalışmıştır. Her ne kadar bölgesel ve coğrafi faktörler mimaride farklı malzeme ve süsleme unsurlarında değişikliğe zorlasa da binlerce yıllık Türk Kültür ve Medeniyetinin kadim izleri mimari yapılarda kendine her daim yer bulmuştur. Bu mimari yapıların oluşumu Türk Kültür ve Medeniyetinin izleri farklı coğrafyalarda farklı uygulamalar ile günümüze kadar ulaşmıştır. Bu bağlamda Hiva Hanlığının 1512 yılından itibaren başlayan ve 1920'ye kadar devam eden imar faaliyetlerinin günümüze ulaşmış bakiyeleri arasında önemli bir yer tutan İčan-Kala Mescitleri, Türk Sanatının söz konusu bu kadim izlerini yaşatması ve bölgede kendine has bir üslup içerisinde yeniden şekillendirmesi bakımından oldukça önemli bir yere sahiptir.

KAYNAKÇA

- Azimov, İ. (1999). Arxitekturnie Uzbekistane XVII-XX. yy., s.181.
- Babacanov, B. Rahimov, K. (2015). Uzbekiston Abidalaridagi Bitiklar: Xiva, s.43.
- Bahouddin, L. (2003) Xorazmlik Ma'rifat Sohibi, s.65.
- Begelya, Y. E. (1967). Dokumentı Arhiva Hivinskih Hanov Po İstorii i Etnografii, s.52.
- Bohodir Eshov, B. (2012).** O'zbekiston Davlatchiligi va Boshqaruvi Tarixi, s.94.
- Boltayev, A. (2013). Hiva Arhitektura Koidalari, s.62.
- Bulatova, V. A., Notkin. (1963). Arhitekturnie Pamyatniki Hivi, s.38.
- Curayev, D. A. (2012). Orta Asya Hiva Tarihi, Çelyabinks Devlet Üniveristesi, Çelyabinks.
- DİA, Agehi, Muhammed Rıza, TDV, (1998). İslam Ansiklopedisi, C. I, s. 449.
- Durdiyeva, G. (2014). Hiva Sharidagi "İchan Qala" Muzey Qorixonasidagi Tarixiy Obidalar Boyıncha Malumotlar, s. 12-13.
- Gulyamov, Y. G. (1969). İstoriya Oroseniya Xorezma s Drevniyshiy Vremya do Nashix Dney.
- Gündoğdu, A.(1995). Hive Hanlığı Tarihi: Yadigâr Şeybaniler Devri 1512-1740, Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlamamış Doktora Tezi),
- Hudoybergenoy, K. (2012). Hiva Dunyodagi Eng Kuhna Kala, s.14-15.
- Ishquvatov, V.T. (2014). "Qo'ng'irotlari Hukmronligi Davrida Xiva Xonligining İchki va Tashqi Siyosati", Nizomiy Nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti, Tarix Fakulteti, Bitiruv malakaviy ishi, s.10.
- İlhamov, Z. A. (2014). Hiva Hanlığının İç ve Dış Siyaseti. s.45.
- İskandar, A. (1999). Arhitektura Uzbekistana 18.yy. Nach. – 20.yy., s.152.
- İtina, M. A., Ropoport, Y. A., Sicheva, N. S., Vaynberg, B. İ. (1981). Kultura i İskusstvo Drevneva Xorezma, s.244-250.

Jukovskiy, S. V. (1915). Snoshenie Rossii Buxaroy I Xivoy Za Poslednee Trestoletie, Petrograd. s.52.

Kochnev Anton Vladimirovich, K. A. (2018). Politika Rossii v otnoshenii Xivinskogo Xanstva v nachale XVIII-vtoroy polovine XIX v.s.38.

Kuvanchbek-Maʼshura (2018). Hiva Shahriga Sayohat, s.42-45.

M. Y. Yoldaşev, M. Y. (1953). Zemlevladienie i Gosudarstvenoe Ustroystvo Feodalnoy, Hivi XIX. Veka, v Svete Materialov arhive Hivinskikh Honov, Avtoreferat Dissertatsiya Na Soiks Uçen. Stepni Dok-ra İstiriçeskih Nauk, Leningrad, s.83-85.

Mankovskaya, L. (1982). Hiva. s.15.

Mankovskaya, L., Bulatova, V. A. (1978). Pamyatniki Zodchesva Horezma, s.115.

Maksudovna, M. S. (2010). İstoriografiya Hivinskogo Hanstva v Period Kungradskoy Dinastii (XIX-naçalo XXI vv.), Akademiya Nauk Respubliki Uzbekistan İstitut İstorii. s.50.

Mayleva, Ş., Abdullayeva, Z. (2013). Hiva Masjidi Kaloi, s.51-53.

M.B. Çelik, (2004). “Firdevsü’l İkbal’e Göre Hive Hanlığı Hanlığı Tarihi Ve Devlet Teşkilatı”, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi. s.40.

Munis va Ogahiy, (2010). Firdavs Ul-Iqbol (Baxtu Saodat Jannati), Hozirgi O’zbekcha Tarjimasi, Shodmon Vohidov, s.211-213.

O’zbek Xalqining Kelib Chiqishi, (2004). İlmiy-Metodologik Yondashuvlar, Etnogenetik Va Etnik Tarix Mavzusidagi Respublika İlmiy-Nazariy Materiallari, s.44.

Özcan, K. (2005). Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi, Gazi Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Dergisi, C.20, No.2.

Özkeçeci, İ. (1997). Tarihi Kayseri Cami ve Mescitleri, Kayseri, 1997.

Pugachenkova, G. A. (1972). Şedevri Sredney Azii, s.92.

Pugachenkova, G. A. (1976). Termez, Şahrisabz, Hiva, s.18.

- Pugachenkova, G. A., Rempel, L. Ī. (1982). Ocherki Īskusstva Sredney Azii, s. 64.
- Jukovskiy, S. V. (1915). Snoshenie Rossii Buxaroy I Xivoy Za Poslednee Trestoletie, Petrograd, s.82-83.
- Sadikov, A.S. (1972). Rossiya Hiva v Kontse XIX. Nachale XX., s.172.
- Saray, M. (2002). "Hive Hanlığı", Trkler Ansiklopedisi, C.8. s.169-170.
- V.T. Ishquvatov, V. T. (2014). "Qo'ng'irotd inoqlari Hukmronligi Davrida Xiva Xonligining Īchki va Tashqi Siyosati", Nizomiy Nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti, Tarix Fakulteti, Bitiruv malakaviy ishi, s. 63.
- Vambery, A. (2017). Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi, Çev. Abdurrahman Samipa Azade Abdlhalim, s. 121.
- Vohidov, S. (2010). Munis va Ogahiy, Firdavs Ul-Iqbol (Baxtu Saodat Jannati), Hozirgi O'zbekcha Tarjimasi, s.92.
- Voronina, V. L. (1951). Narodnie Traditsii Arhitektura Uzbekistana, s.45-48.
- Xodjayazovna, X. G. (2018). Xiva Xonlığı Tarixini O'rganish, Oliy va Orta Maxsus Ta'lim Vazirlığı, Urganch Davlat Universiteti, s.88.
- Yagodin, V. N., Madiyarov, S. M. (1986). Materialı K Svodu Pamyatnikov i Kulturi Karakalpakskoy SSSR, s.215.
- Zasıpkin, B. N. (1948). Arhitektura Sredney Azii, s.73.

Extended Abstract

In this study, five masjids located in the historical Ichan-Kala campus, located in the Khwarezm Province of Uzbekistan, and the city of Khiva are discussed. These masjids, which were built during the Khiva Khanate, one of the Central Asian Turkic Khanates, are very important in terms of showing that the Khiva Khanate's own style was formed in the zoning activities when compared to the features of the period and the architectural structures of other khanates in the region. The khanate, which was established in 1521 under the rule of Īlbars Khan, disappeared in 1920 when Soviet Russia took over the region completely. Khiva khans, who have maintained their dominance in the Khwarezm region for about 400 years, gave great importance to both the city's construction activities and social and cultural developments. With the leadership of important statesmen in the construction process of the buildings, the city experienced a rapid development process. Especially with the transfer of the capital of the khanate to Khiva, intensive development activities in the city continued without slowing down. The fact that many different building groups such as mosques, masjids, madrasahs, tombs, inns, baths and palaces were built in Ichan-Kala, which the inns and important statesmen made the most sheltered place of the city, enabled Ichan-Kala to become a trade center during its period. Undoubtedly, masjids have an important place among these building groups that contribute to the development and growth of the city. These building groups are one of the most important proofs that the Khanate of Khiva created a unique architectural style in Central Asian Turkish Art considering the period they were built, its patrons, building materials, decoration and plan features and that it came to a different position from the other Turkish Khans in the region.

After the death of Shaybani Khan in 1510, the borders of Khwarezm were captured by the Iranian Shah Ismail. In the years 1510-1512, the viziers of the Khwarezmi and the Iranian shah ruled. However, in 1512, popular uprisings against the Iranians began within the borders of Khwarezm. These operations were led by the judge of the city of Vizier, Umar Sheikh. The rebels massacred the Iranian rulers and their relatives in the cities of Vizier, Urgench, Khiva, and Hazarasp in Khwarezm. In 1512, immigrant Uzbeks from the generation of Sheikh Ata, one of the leading shahs of Khwarezm, sent a letter to Īlbars Khan, a descendant of Berke Sultan, and offered him the throne of Khwarezm. After Īlbars Khan came to the throne, he became an independent state, completely removing the Iranians from the borders of his country.

It is understood that almost all the khans were in a struggle with the throne fights, the wars of the khanates with each other and the attacks of the Kalmyk Turkmens in the vicinity, during the

period from the establishment of the Khiva khanate in 1521 until the dissolution of the khanate in 1920, when it was completely under the sovereignty of Soviet Russia. In such an environment, many building groups were built in different fields such as khanate religion, military, education and administration. Undoubtedly, masjids have an important place among these building groups.

Thanks to the important statesmen who came to power in the Khiva khanate, development continued in almost every period in culture, art, construction activities and economic life. Especially in the periods of Muhammed Han, Ebulgazi Han, Anusha Han and Muhammed Rahim (Firuz) Han, the khanate experienced a rapid rise with the advent of khans who valued science and art (V.L. Voronina, 1951). In addition, important statesmen who took part in the khanate administration also contributed to the development of the city with the buildings they had built (V.N. Yagodin, S.M. Madiyarov, 1986). Despite the constant internal conflicts, throne fights, and struggles with other Uzbek khanates in the vicinity, from the time the khanate was established until the collapse and disappearance of the khanate completely, there are many mosques, masjids, madrasahs, inns, baths, tombs and palaces in Ichan-Kala. Many different building groups have been built. Undoubtedly, among these structures, masjids became one of the main elements of the formation and development processes of the city during the period the development of the city and the increase in their number depending on the population.

Undoubtedly, Uzbekistan has an important position in the process where Turkish-Islamic culture was formed and reached Anatolia. Turkish architecture in Anatolia, which takes its foundations from Central Asian Turkish Art, has tried to keep certain basic features such as plan, ornament and material alive with some changes in the context of geographical effects. Although regional and geographical factors force changes in different materials and decoration elements in architecture, the ancient traces of thousands of years of Turkish Culture and Civilization have always found a place in architectural structures. The formation of these architectural structures, the traces of Turkish Culture and Civilization, have reached the present day with different applications in different geographies. In this context, Ichan-Kala Masjids, which have an important place among the surviving remnants of the reconstruction activities of the Khiva Khanate, which started in 1512 and continued until 1920, is very important in terms of keeping these ancient traces of Turkish Art alive and reshaping it in a unique style in the region has a place.